



Byens grønne lunger

Møller, Jes Fabricius

Published in:
Historiske meddelelser om København

Publication date:
2002

Document version
Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):
Møller, J. F. (2002). Byens grønne lunger. *Historiske meddelelser om København*, (2002), 99-118.

Elektronisk artikelkopi

Tidsskriftkopi af:

Historiske meddelelser om København

Fabricius Møller, Jes Byens lunger 2002 2002 S. 99–118

Kommentar: Kopi Ønskes

- Købmager Kvarter, LA.
- 51 Brandtaksation 24. august 1816, matr. nr. 78, Købmager Kvarter, LA.
- 52 Brandtaksationer 29. september 1837 og 31. januar 1853, matr. nr. 78, Købmager Kvarter, LA.
- 53 Husregistre 1809, 1813, 1816-1817, 1819, 1820, 1829 og 1835, LA.
- 54 Folketælling 1840, RA.
- 55 Realregister til Skødeprotokol, film nr. 3005, LA.
- 56 Billedet findes på Bymuseet og er gengivet i Carl C. Christensen og Axel Henriques, 1931, s. 21.
- 57 Byggeandragender 8. aug. 1756, 30. jan. 1861 og 19. sept. 1864, alle med tilladelse; byggesag for matr. nr. 78, Købmager Kv., SA.

Kirsten Lindberg, f. 1955, arkitekt m.a.a. 1981, dr. phil. 1996. Egen tegnestue og forlag: Tegnestuen Tilia Montana. Har skrevet *Et Hus i en Karré*, 1983; disputatsen *Sirenernes Stad København, By- og bygningshistorie før 1728*, I-VI, 1996-2001; *En broget buket til Erik Hansen (red.)*, 1997; *Fra maskulint magtsymbol til feminint flirtemiddel. Viften og dens Kulturhistorie*, 2002; *I skyggen af Boas og Jakin. De københavnske frimurerhuse 1743-2002*, 2002. Desuden artikler om arkitektur i årbøger, tidsskrifter m.m.

BYENS LUNGER

Om den oprindeligt videnskabeligt-hygienjniske baggrund for en metafor

Af Jes Fabricius Møller

Det er svært i dag at finde mennesker, der ikke mener, at parker er et gode for enhver by. De betragtes som vigtige rekreative områder for byens befolkning, og de færreste kan vel være uenige i, at parker bidrager til enhver bys forskønnelse og dermed til borgernes trivsel, fordi de forlener byrummet med luftige lysninger. De københavnske parkers historie bliver derfor ofte skrevet som historien om æstetikens fremskridt.¹ Hvor almengyldigt det end måtte synes, er det et meget nutidigt synspunkt at anlægge på parker.

Tilblivelsen af de københavnske parker på det tidligere voldterræn var ganske vist også i nogen udstrækning et spørgsmål om at forskønne byen eller skabe rekreative områder for hovedstadens borgere, men de kræfter, der stod bag, brugte først og fremmest den videnskabeligt funderede hygiejne som begrundelse for at bruge kostbare byggegrunde til grønne områder udtrykt i metaforen »byens grønne lunger«.

NÆSEN SOM HYGIEJNISK ORGAN

I midten af det 19. århundrede gjorde den moderne byplanlægning sit indtog i Danmark. Den hidtidige byplanlægning havde under hensyntagen til repræsentative og militære formål været udformet af den ene-

vældige stat. Omkring 1850 blev byplanlægningen moderne, idet byens fremtidige udformning for første gang blev genstand for en offentlig debat, og man forsøgte systematisk at inddrage videnskabelige argumenter. Der var mange interesser på spil i byplanlægningen men en af de nye var *den hygiejniske*. Hygiejne blev som begreb almindeligt fra 1840'erne og betegner den systematiske beskæftigelse med »det sunde liv« især forstået som et kollektivt problem udmøntet i begrebet offentlig hygiejne. Det kendteste udslag af denne udvikling er hele diskussionen om Københavns kloakering.²

Baggrunden for hygiejnens fremvækst var en videnskabeliggørelse af beskæftigelsen med folkesundheden, forstået som en løsrivelse af sundhedsspørgsmål fra moralske eller moraliserende begrundelser for i stedet at retfærdiggøre sundhed i en »værdifri« naturvidenskabelig argumentation. Denne udvikling er naturligvis glidende, og langt frem i tiden gør andre end de videnskabelige argumenter sig gældende blandt fortalere for hygiejnen. Samtidig skete der en *omvendt*, således at det moralske eller det socialt ønskelige nu måtte begrunde sig i hygiejnen, dvs. at det gode var godt, fordi det var sundt. Den tyske medicinhistoriker Alfons Labisch udpeger Michel Lévys *Traité d'hygiène publique et privée* fra 1844 som et af de første helt igennem videnskabeligt begrundede værker

om den offentlige hygiejne.³ Den fremmeste repræsentant for denne nye videnskabelig-gørelse var tyskeren Max von Pettenkofer, der stod for den såkaldte *eksperimentelle hygiejne*, der var et forsøg på at reformulere teorien om miasmer (græsk ord for forurening eller smitte) med udgangspunkt i den kemiske videnskab.⁴

Miasmatikerne bekæmpede den *forpestede luft*, som man mente opstod af en kombination af dårlig udluftning og usund og fugtig jordbund og især fra forrådnelse af organiske stoffer såsom fækalier og affald fra slagterier, garverier, limfabrikker og ben- og trankogerier.⁵ De mente derfor også, at der var områder, hvor risikoen for sygdomme var større end andre. Stank var altså ikke blot et æstetisk problem, men lugtesansen blev den afgørende hygiejniske sans.⁶

Teorien havde vundet terræn af forskellige årsager. Dels blev den betragtet som et opgør med en ældre og mere primitiv – middelalderlig – teori, der gik ud fra, at sygdomme opstod på grund af smitte fra syge til raske, den såkaldte contagionistiske teori. De færreste miasmatikere opgav forestillingen om en smitte fuldstændig, men de mente under ingen omstændigheder, at smitteteorien kunne tjene som den eneste forklaring på sygdommes opståen. Den kunne nemlig ikke forklare, hvordan smitten opstod (bakterier, virus), og den kunne slet ikke forklare, hvorfor nogle sygdomme opstod i bestemte områder uden tilsyneladende at være smitsom som fx. malaria. (Selve ordet malaria betyder ganske enkelt »dårlig luft«.) Den havde vanskeligt ved at forklare, hvorfor nogle områder gik ganske fri af de epidemier, der hærgede jævnlige, samtidig med at de forholdsregler – typisk karantæner – der blev opstillet mod smittespredning, langt fra altid virkede, hvilket yderligere afkræftede teori-

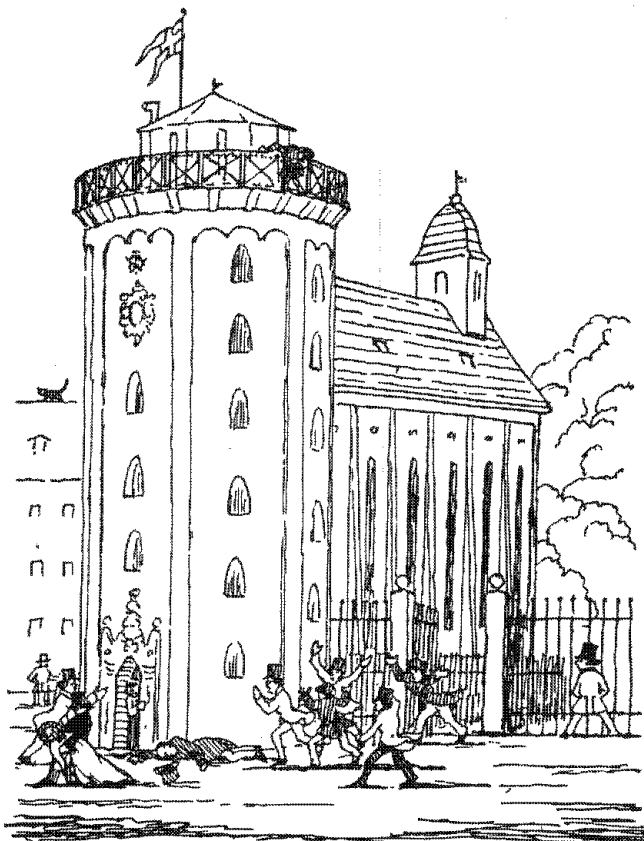


Fig. 1. »Gud! Stødte De Dem?« Tegning af Fritz Jürgensen. Tegningen viser også en mand slå en streg op af Trinitatis Kirkegård. Guldalderens København tog anstød af offentlig urineri, men mest af moralske grunde. I en indigneret artikel i Dansk Folkeblad 10. februar 1843 behandles emnet af en anonym klager, der føler sig ramt på sin »Følelse for Velanstændighed og Reenlighed« men ikke sin næse. Efter Godfred Hartmann: Fritz Jürgensens tegninger og Gyssebogen, København 1987.

en. Disse problemer blev sat i relief af det mønster, hvorefter koleraen bredtes under de store epidemier fra 1830'erne til 1890'erne. Smitteteorien havde fx. ingen forklaring på, hvorfor koleraen i München i 1836 havde antaget så mild en form.⁷ Derudover er der ingen tvivl om, at luften faktisk udgjorde et konkret helbredsproblem. I London var luften af så dårlig en kvalitet, at man i 1886 under en særlig slem tåge – dvs. smog – kunne konstatere, at dødeligheden i byen var på højde med nogle af de værste koleraår.⁸

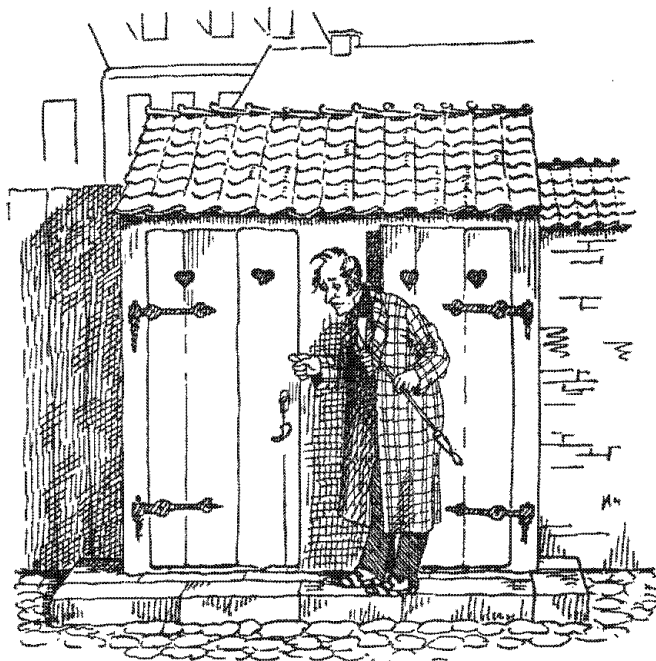
Selvom modsætningsforholdet mellem miasmatikere og deres modstandere ikke må overdrives, var den miasmatiske teori den fremherskende i Danmark, især på byplanlægningens område. Da Kommissionen af 12. marts 1851 til forbedring af de hygiejniske forhold i København havde søgt om tilslutning til at inspicere de københavnske skolars hygiejniske standard var det ikke for at undersøge latrinerne, vandforsyningen eller rengøringen. Professor Hummel fra kommissionen interesserede sig udelukkende for »Kubikindholdet af Skoleværelserne i forhold til Disciplenes Antal« og »Luftens Beskaffenhed i disse Localer under selve Undervisningen«. ⁹ Det var luftens renhed og dens mængde, der var afgørende for elevernes sundhed. Tilsvarende overvejelser om plads, lys og luft i skolebygninger udmøntede sig siden i lov af 8. marts 1856, hvor det i §2 hedder: »Naar en ny Skole opføres, skal der drages Omsorg for, at der i Skolestuen i det Mindste bliver 90 Kubikfod Rum for hvert af Børnene, som antages samtidigt at ville blive givne Underviisning i samme.« ¹⁰

To af de afgørende hovedpersoner i spørgsmålet om byens parker var begge overbeviste miasmatikere, lægen Emil Hornemann og arkitekten Ferdinand Meldahl. Meldahls holdning til forholdet mellem hygiejne og byplanlægning var direkte kalderet af efter Pettenkofer, som det kom til udtryk i et foredrag om de hygiejniske forhold i offentlige og private bygninger. Det blev siden offentliggjort i Hornemanns tidskrift, *Hygiejniske Meddelelser*, der begyndte at udkomme i 1856 og var et væsentlig forum for den offentlige debat om hygiejnen. ¹¹ Hornemann skrev en hel række artikler om nødvendigheden af at rense primært luften, sekundært vandet og jorden i København. Han gengav bl.a. en fransk kemiker, Profes-

sor Chevreuls, resultater angående sundhedstilstanden i større byer. Det er meget tydeligt, at også Chevreul lægger stor vægt på, at formålet med hygiejniske tiltag er at rense jordbunden, således at den ikke for-dærver luften.

Han giver en mængde praktiske anvisninger på kloakering, vandledning osv., der svarer til de forholdsregler, som en senere tids hygiejne også ville træffe, men altså uden at kende til hverken bakterier eller virus. ¹² Derfor har man i den historiske litteratur ganske uden problemer kunnet skrive miasmatikere som Hornemann ind i rækken af fremragende videnskabsmænd, der med deres fremsynethed har gjort fædrelandet store tjenester. Den miasmatiske teori gav gode resultater i den offentlige hygiejne, hvorimod den i sygeplejen var en direkte katastrofe. Miasmatikernes hårdnakkede modstand mod at vaske hænder, som den østrigske fødselslæge Semmelweiss havde anbefalet fra 1848, var den direkte årsag til den store forekomst af barselsfeber på den kongelige fødselsstiftelse.

Den miasmatiske teoris succes og den deraf følgende optagethed af luftens kvalitet i midten af det 19. århundrede afspejler en samtidig optagethed af lugte. Lugten og lugtesansen har lige som døden, barndommen, seksualiteten eller andre tilsyneladende naturlige ting sin kulturhistorie. Ildelugt er ikke noget nyt, men grænsen mellem vellugt og ildelugt har flyttet sig. Det må antages som en hovedregel, at tolerancen falder med tiden i Europa fra middelalderen til i dag. ¹³ Troels-Lund skriver i sit værk om dagliglivet i det 16. århundrede om dette emne, herunder om reglerne for at slippe en vind i andres nærvær og diskussionerne herom. Erasmus af Rotterdam, der opfattede det som skadeligt for helbredet at tilbageholde en vind, til-



„Jomfru Stjernholm! om Forladelse at jeg afbryder Dem ... er De ikke snart færdig?«

Fig. 2. »Jomfru Stjernholm! Om Forladelse at jeg afbryder Dem ... er De ikke snart færdig?« Tegning af Fritz Jürgensen. Efter Godfred Hartmann: Fritz Jürgensens tegninger og Gyssebogen, København 1987.

lod en vis frihed men anbefalede dog, at man kamuflerede lyden med en påtaget hoste. »Det var derfor en Velsignelse,« skriver Troels-Lund, »da man i det 17de Aarhundrede indførte at mætte Luften med Tobaksrøg og i det 18de at stoppe Næsen med Snustobak. Først i det 19de Aarhundrede opdagede man, at den »rene Luft er uden Lugt«.«¹⁴

At luften skal være fri for lugt for at være ren, gør den til et fælles problem. Nu kan den enkelte ikke kompensere for et eventuelt ubehag ved brug af parfume eller tobak men må søge en løsning, der også involverer lugtens ophavsmand, forureningens kilde. Det giver sig også udslag i de første bestemmel-

ser om industriel luftforurening, som det fx kommer til udtryk i Det kongelige Sundhedskollegiums årsberetning fra 1854:

»Når enkeltmand ikke bekymrer sig om, at han, ved at drive sin fabrik på en vis måde, tilføjer andre skade på deres helbred, eller på sin grund ansamler en mængde forrådnende substanser, og forholder sig ligegyldig til, at disses giftige dunster udbreder sig og indvirker på alle nærboendes sundhed, eller når han sammendyrger i sit hus så mange mennesker, at den luft, de skal indånde, fordærvs, uden følelse for, at han for sin egen vindings skyld berøver andre den første livsbe-
tingelse – da gøres herved indgreb i den personlige sikkerhed, som vel er mindre iøjnefaldende end ligefremme brud på retstilstanden, men ofte dobbelt så farlige, fordi man ikke kan værgе sig imod dem.«¹⁵

I 1800-tallets København øges mængden af klager i pressen over lugtgener. Der er så vidt vides ikke lavet en samlet oversigt over dem, og det kunne være interessant at efterspore dem nøjere for at finde ud af, hvornår de opstår. Der er fundet klager indirekte i *Dagen* 29. september 1838, direkte i *Fædrelandet* 17. juli 1852, 23. og 28. september 1853 samt 20. juni 1854.

Den øgede mængde klager kan have flere årsager. Foruden den ændrede tolerance skal forklaringen nok også søges deri, at luften var et relativt harmløst emne at tage op på et tidspunkt, da ikke alle politiske emner lod sig behandle offentligt med lige stor selvfølge. Samtidig var lysten til at politisere meget stærk, især efter indførelsen af Borgerrepræsentationen 1840. Københavns lugt var sandsynligvis ikke betydeligt værre i 1850 end i fx. 1750. Uddunstningerne optræder kun i kilderne, for så vidt der klages over

dem, og netop fordi der er tale om sekundære og ikke kvantificerbare sansekvaliteter, er det ikke til at afgøre, om klagerne i virkeligheden er et resultat af en ændret tolerance i kombination med politisk kamplyst eller en forandring af luftens beskaffenhed. Alligevel er det almindeligst i litteraturen at tage klagerne for pålydende. Når det i et festskrift udgivet af Renholdningsselskabet af 1898 hedder om København i midten af det 19. århundrede, at »det værste var stanken«,¹⁶ er det en afspejling af tidens ubehag snarere end en troværdig efterretning om, at det faktisk stod værre til end tidligere.

DE UDENLANDSKE FORBILLEDER

Bortset fra enkelte eksempler fra kontinentet, som fx. Englischer Garten i München (1807) eller Wallringpark i Hamborg (1804-21), var det etableringen af offentlige parker i de engelske industribyer begyndende i 1820'erne og med kulmination i perioden 1850-80,¹⁷ der var forbilledet for etableringen af byparker. Parkerne havde til formål at give byboerne mulighed for at komme tæt på naturen, at give dem lejlighed til rekreative aktiviteter, hvilket i England især var cricket, og at promenere, men først og fremmest skulle de skaffe frisk luft til de beskidte byer. Som med den øvrige byplanlægning kan man betragte anlægget af parker som udtryk for et bestemt ordensideal. Orvar Löfgren har beskrevet det 19. århundredes park som et instrument til brug for disciplineringen af borgeren:

»Som en form for iscenesat og forædlet natur var især den romantiske park velegnet til at vække gode og harmoniske følelser. Parkerne skulle være byernes grønne lunger, en

både fysisk og mentalt lægende kraft, en moralsk ressource, som ikke mindst arbejderbørnene i slumkvartererne behøvede.«¹⁸

Efter 1850 var det ikke så meget parkernes sociale funktion, der var i forgrunden i København, som det var den hygiejniske, for så vidt de to kan adskilles. Denne funktion udtrykkes kortest og klarest med metaforen »byens lunger«.

At opfatte byen som et legeme var ikke nyt. Den organiske metafor tilbød sig som en nærmest selvforklarende analogi, når en så stor funktionssammenhæng som en by skulle beskrives.¹⁹ Vi kender den i dag fx fra den meget brugte sammenligning mellem volde-
ne som en spændetrøje og København som den indelukkede patient, der længes efter friheden. Billedet stammer oprindeligt fra liberale kredse i 1840'erne men har fået lov til at leve uanfægtet videre i litteraturen. Senere i det 19. århundrede blev telefon- og telegrafnettet sammenlignet med nervetråde. En anden ofte anvendt metafor var kloakerne som byens blodårer, der naturligvis blev set som en nødvendig forudsætning for byens samlede helse:

»Det er derfor med Rette, at man har sammenlignet det hele System – der unegteligt hører til en af den seneste Tids største Opfindelser i sanitair og materiel Retning - med Circulationen i det menneskelige Legeme, idet Vandrørene danne det tilførende Pulsare-System og Kloakrørene det bortførende Blodaare-System.«²⁰

Det samme er tilfældet med lungemetaforen, der sandsynligvis har sin oprindelse i London,²¹ hvor luftforureningen som nævnt var meget slem, ikke så meget på grund af industrien som på grund af den omfattende brug

af kul i husholdningerne. I *Blackwood's Edinburgh Magazine* i 1839 bærer en længere artikel om Londons parker titlen »The Lungs of London«. De væsentligste forudsætninger for livets opretholdelse i de trange byer er rent vand og ren luft, mener forfatteren og klager over den manglende planlægning i byen og gør sig til talsmand for bredere gader og »avenues«. Hvad der dog primært sikrer byen den nødvendige friske luft er ifølge forfatteren parkerne. Hver by har sit åndedrætsorgan, der svarer fuldstændig til hver enkelt borgers.²² I en senere artikel i samme tidsskrift fortælles der om den lettelse det er at gå tur i en park i Londons Westend, for dér er luften ren og velgørende, og den gør sig til talsmand for oprettelsen af »respirators« i hele byen.²³

Det var altså klart, at den offentlige hygiejne i midten af 1800-tallet var et spørgsmål om luftens kvalitet, og at der var en intim sammenhæng mellem parkerne, luftens kvalitet og borgernes helbred.

DEBATTEN OM VOLDTERRÆNET

Den strid, som udspandt sig i København om den fremtidige udnyttelse af arealet mellem byen og ferskvandssøerne, var præget af en række forskellige militære, politiske og økonomiske interesser. Af de 388 tdr. land, der var tale om, ejede staten 248, private 100 og kommunen de 40.²⁴ Voldanlæggene, hvorpå byens møller stod, og hvor enkelte beværtede havde slået sig ned, optog hovedparten af arealet. Gennem det flade terræn foran voldene løb Farimagssvejen mellem enkelte huse, et par fabrikker, lossepladser, spadserestier, græsningsarealer, svinestier, gæstgiverier og fattigkirkegårde, men der var i almindelighed tale om et underudnyttet

område, som havde mistet sin militære betydning. Voldenes nedrivning var af liberale kræfter identificeret med den ny tids frihedsidealer. *Fædrelandet* spurgte polemisk, om »vi dog ikke kunne komme saavidt engang, at Københavns Borgere stormede deres egne Volde indenfra.«²⁵ For de liberale drejede det sig i vid udstrækning også om at de private grundejeres rettigheder skulle sikres og at der var tale om en uretfærdighed, hvis det offentlige pålagde grundejerne restriktioner. Helt konkret havde det meget stor økonomisk betydning for grundejerne, om deres jord skulle benyttes til det lukrative boligbyggeri eller blot udlægges til park, der i økonomisk sammenhæng må betegnes som død kapital. Man må i den sammenhæng dog også tage højde for, at der faktisk var ved at danne sig en efterspørgsel efter boliger, der levede op til en moderne (dvs. anno 1850) hygiejnisk standard, således at der også kan være en vis økonomisk ræson i at sørge for grønne områder. Det er under alle omstændigheder meget tydeligt, at stat og kommune i processen foruden at tage hensyn til overordnede synspunkter handler som grundejere.

Bebyggelsen af voldtterrænet i København var i begyndelsen en afgørelse, der tilkom militæret. Inden for den såkaldte demarkationslinie var der af hensyn til muligheden for beskyde en eventuel fjende pålagt grundejere strenge bestemmelser for bygningernes konstruktion og brug, og militæret havde udvidede beføjelser over området i krisesituationer. Demarkationslinien lå fra 1661 ved søerne, men blev i hhv. 1682, 1755 og 1798 lagt stadig længere ud for fra 1810 at ligge på linie med Pile Allé, Falkonér Allé og Jagtvejen. Området lå ikke ubenyttet hen, men der var set i lyset af de stærkt stigende ejendomspriser inden for voldene en stor inter-

esse i at kunne udnytte grundene effektivt til beboelseskvarterer.

Debatten om fæstningen begyndte i begyndelsen af 1840'erne. *Fædrelandet* tog i 1846 det meget sprængfarlige spørgsmål om grundejernes rettigheder op og mente, at der burde indføres en rimelig erstatning eller forsikring for de tab, som grundejerne måtte lide i forbindelse med militærets ret til at kræve nedrivning af huse. Samme blad havde tidligere taget spørgsmålet om bebyggelsen af Gammelholm op og foreslået Botanisk Have flyttet derfra til dens nuværende placering.²⁶ Som et svar på *Fædrelandets* indtræden i debatten, hvorunder bladet bl. a. også havde foreslået, at København overhovedet skulle opgives som hovedstad til fordel for en mere centralt beliggende by, udgav directeur og stænderdeputeret H. C. Sager i 1846 en pamflet *Om Kjøbenhavn, som Stad og Fæstning*. Heri skriver han, at hovedstadens tarv som åndeligt centrum for landet ikke bør vige for militære hensyn. Andre og mindre vigtige byer i landet måtte bøje sig for forsvarsmæssige krav, men København måtte have mulighed for at udfolde sig frit. Major og stadsconducteur C. Schlegel svarede samme år Sager i *Om Kjøbenhavns Demoleringsvæsen*. Schlegel udgav endnu en pjece om emnet i 1850 og kom siden til at sidde i den nedenfor omtalte af krigsministeriet nedsatte kommission. Til militærdebatten skal også regnes artillerimajor W. Dinesens pjece *Kjøbenhavns Betydning i den danske Stats Forsvarssystem* fra 1854. Oberstlieutenant Johannes Harbou ytrede sig i pjecen *Nogle Ord om det Rigsraadet forelagte Lovudkast angaaende Kjøbenhavns Befæstning etc. og Motiverne hertil*, Altona 1858, ligeledes om de militære aspekter af sløjfningen.

I 1852 blev Demarkationslinien trukket tilbage fra Jagtvejslinien til søerne, og der blev

opstillet en befæstningsplan, der skulle indbefatte de eksisterende volde og nogle forter i det foranliggende terræn, men den blev hurtigt anset for håbløs. De kvarterer, hvorfra der var lettest adgang til byen via Vester- og Nørreport blev derefter bebygget, men området mellem søerne og indre by henlå stadig i det store hele ubebygget. I 1856 blev portene revet ned og der blev givet fri passage gennem voldene. Over det derved opståede »Nørregab« blev der dog rejst en jernbro, således at kongen fortsat uhindret kunne ride sine ture på volden.²⁷ Det er denne jernbro, som nu ligger over graven i Ørstedsparken.

Voldenes funktion som promenade for det bedre borgerskab må ikke undervurderes. En promenade er et stykke iscenesat gaderum med henblik på at opfylde det moderne bymenneskes behov for at spadserere, konversere, se og blive set, en funktion som byens gader ikke kunne udfylde, fordi de var for overfyldte og støjende.

Krigsministeriet havde indset det udsigtsløse i at bevare voldene under militærets kontrol og førte derefter en politik, der gik ud på at lade midlerne fra salget af fæstningsværkerne indgå i en finansiering af en moderne, fremskudt befæstning af København. Hermed blev grunden lagt til en debat, der stod i centrum af dansk politik det følgende halve århundrede.

Efter flytningen af Demarkationslinien i 1852 var alle klar over, at volderne skulle bringes i anvendelse, men dagsordenen, der hidtil havde været præget af liberale politiske kræfter og militære interesser, blev for alvor sat af koleraudbruddet året efter. Fra og med 1853 var det klart, at man ikke kunne tale byplanlægning uden også at inddrage den moderne hygiejne. Det betyder ikke, at økonomiske, politiske eller militære

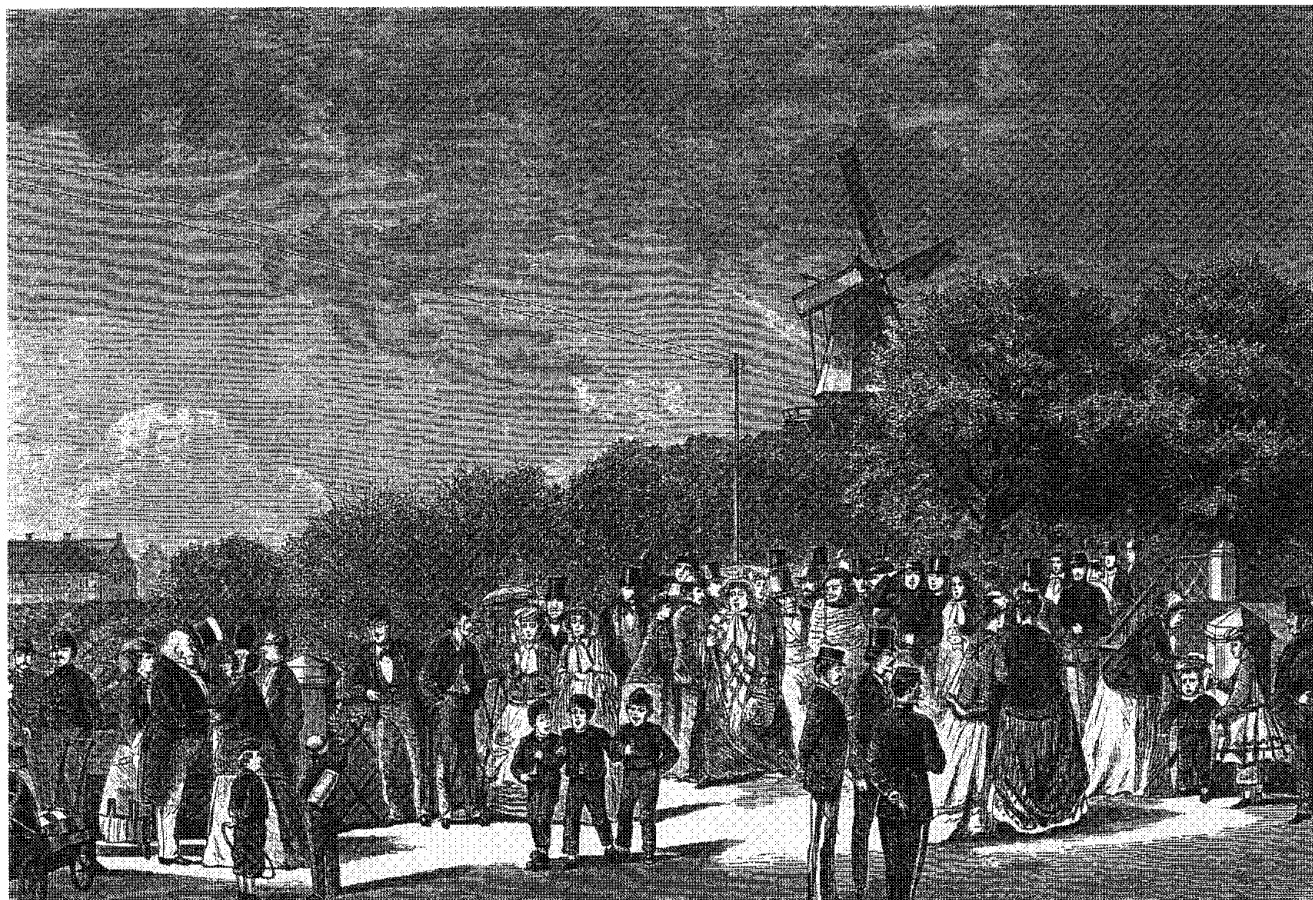


Fig. 3. Store Bededagsaften 1868 på volden ved Nørreport. Tegning af Bernhard Olsen i *Illustreret Tidende*.

synspunkter ikke stadig var levende, men for at gøre sig gældende måtte de tage hensyn til den hygiejniske dagsorden og forsøge at mobilisere den hygiejniske videnskab til fordel for egne synspunkter.

Startskuddet blev givet af stadsingeniør I. A. Colding og kemikeren Julius Thomsen, som i 1853 i *Om de sandsynlige Aarsager til Choleraens ulige Styrke i de forskellige Dele af Kjøbenhavn*, med tydeligt udgangspunkt i den miasmatiske teori skrev, at de dele af byen, hvor sygdommen havde ramt værst, også var de dele, hvor jordbunden og dermed luften var dårligst. De mente derfor, at man i forbindelse med udbygningen af

København skulle lade et område omkring den gamle by forblive ubebygget.²⁸

Det første gennemarbejdede forslag til voldterrænets bebyggelse blev udgivet allerede i 1854 af professor ved den polytekniske læreanstalt, Julius Wilkens, der som rigsdagsmedlem også havde rejst spørgsmålet politisk ved en forespørgsel i 1852. Wilkens er indstillet på at lade et bælte af små haver omkranse byen, men da der er mindre jord i voldene end der faktisk er behov for til opfyldning af voldgravene, vil disse haver komme til at ligge under terræn. Det ser han imidlertid ikke som et problem, tværtimod: »Og jeg seer ikke, hvad der skulde være ive-

jen for at holde disse Haver endnu lavere; desto mindre ville Træer og Buske der kunne skade Lufttrækket.«

Wilkens er heller ikke alt for begejstret for tanken om at lade et bredere bælte stå åbent. Det ville opfordre til en alt for tæt bebyggelse af de øvrige terræn, for det ville betyde at man skulle opgive »2 Millioner Qvadratalen fortrinligt beliggende Byggeplads«, hvilket ville være vanskeligt på et tidspunkt, da man kunne forudse en stadig vækst i befolkningstallet. Wilkens mener, at et for bredt bælte ville foranledige folk til at stuve sig endnu mere sammen i indre by med endnu dårligere hygiejniske forhold til følge. I stedet foreslår han »et Bælte af 150 Alens Brede midt over Stadsgraven holdt ubebygget, ialtfald til vore Efterkommeres Tid.« Bæltet skulle bestå af 19 småhaver dækkende et areal på i alt »456,000 Quadratalen eller 32 1/2 Tønde Land, og de turde i Forbindelse med de nye Fæstningsværker afgive saa god en Erstatning for de gamle Volde, som Spadseregange betragtet, som man med nogenlunde Billighed kunde forlange.«²⁹

Hygiejnens førstemand, Emil Hornemann, gik i 1858 direkte ind i debatten i sit tidskrift, hvor han i en artikel om Københavns kommende udvidelse pegede på, at den friske luft var det væsentligste spørgsmål, men spørgsmålet er for Hornemann, hvordan man bedst skaffer byen frie luftveje. Er det parkerne eller er det gaderne, der er byens lunger? Hornemann argumenterer for, at det er byens gader og huse, der som et organisk hele skal skaffe dens beboere frisk luft. Han skriver om luften, at den er »Byernes Livsspørgsmaal, Aandedrætsspørgsmaal, Ventilationsspørgsmaal« og at svaret naturligtvis må være forskelligt »efter Stedets forskellige Beliggenhed, Forhold og Omgivelser, men



805

P. M. LINDBERG

BROLÆGNINGS- OG VEJINSPEKTØR

Fig. 4. Opgravning af Skt. Annæ Plads. Skydeskive 1855 for brolægnings- og vejinspektør P. M. Lindberg. Efter Det kgl. Københavnske Skydeselskab og Danske Broderskab, 1934.

det lader sig dog føre tilbage til visse almindelige Regler, grundede paa de for enhver større Bye gjældende fysiske Forhold.«

Hornemann sammenligner med forholdene i London, der har en mængde »regelmæssige Torve eller frie Pladse, spredte over hele Byen og udelukkende bestemte til at give Plads for større indhegnede Beplantninger. Disse saakaldte Sqværer har man kaldet Londons Lunger, men med Urette; thi de ere ialfald kun Luftbeholdninger, og snarere Udgangsaabninger for den forbrugte, end Indgangsaabninger for den nye og friske Luft.« For Hornemann er det altså ikke parkerne, der er lungerne:

»Skal man bruge Sammenligningen med Lunger, da er det vigtigere at ligne en Stad i

sin Helhed med disse de høiere Dyrs Aanderedskaber, kun at Luften i Staden føres bort ad andre Veie end de ad hvilke den tilføres, medes Dyrenes Lunger kun have eet Luftrør for Ind- og Udgang. Hovedgadernes Udgan-ge eller de ydre aabne Pladse, som udmunde mod de frie Omgivelser, ere Indgangstruberne, Gaderne selv ere Luftrørene, af 1ste, 2den o.s.v. Orden, Boligerne, med de mange afdelte Rum, ere Lungecellerne, hvorfra den forbrugte Luft atter føres ud, for i en stadig Strøm, der bliver mere og mere samlet jo nærmere man kommer Byens Midtpunkt, at stige opad i Forening med hele den øvrige centrale Luftmasse. De enkelte frie Pladse i Midten af Byen, hvor de paa alle Sider ere omsluttete af bebyggede Qvarterer, blive nemlig en Slags Appelskorstene, der føre en Deel af den fra Byens frie Omgivelser indtrængende, og ved sin Gang gennem Gader, Gaarde og Huse forbrugte og fordærvede Luft, opad, hvor den danner sin Deel af det urene og mindre gennemsigtige Luftlag, som i Reglen sees svævende over enhver større Stad.«³⁰

Samme år – 1858 – udgav arkitekten Conrad Seidelin en pjece om spørgsmålet. Han tilslutter sig det hornemannske synspunkt, nemlig at det ikke er parkerne, der er byens lunger, men derimod de velanlagte gader, der »ville befordre Luftens frie Bevægelse«.³¹

I 1857 havde Krigsministeriet givet tilladelse til opførelse af Kommunehospitalet på Sortedamsagrene, og i 1858 nedsatte ministeriet en kommission, som havde til opgave at afgive betænkning om ekspropriationen af fæstningsværkerne og de private ejendomme, den såkaldte Sløjfningskommission.³² Sløjfningskommissionen gjorde sig – foruden tankerne om ekspropriation – også overvejelser over terrænets anvendelse, og da

kommer det frem, at det økonomiske og militære interesser ikke kan få lov til at være enerådende, fordi det var et »Hovedøiemød at tilveiebringe en sund By. Derhen maa man stræbe ved Anlæg af luftige Gader, Pladser og beplantede Promenader, ved Anvendelse af godt Fyldemateriale, ved Grundenes Udtørring og ved hensigtsmæssig Vandaflledning.«

Og det hedder videre om de eksisterende forhold: »Det er noksom anerkjendt, at en af de største sanitaire Ulemper i den gamle By maa søges i de indeklemte Gaardsrum, hvor Lys og Luft ikke kunne trænge ind, og hvor derfor de usunde Dunster, som fremavles ved Gaardsrummenes Benyttelse, blive stillestaaende. Af sanitaire Foranstaltninger maa derfor Tilveiebringelsen af lyse og luftige Gaardsrum ansees som en af de allervigtigste. [...] Enkelte Partier – sandsynligvis dog beliggende paa Fæstningsterrainet – vil-le med Fordeel kunne bestemmes til offentlige eller private Haver og Lystanlæg, navnlig hvor paa Grund af det opfyldte Terrains Mangel paa Bæreevne eller mindre sunde beskaffenhed Bebyggelse i den nærmeste Fremtid er mislig. Overhovedet vil der være Garanti tilstede for, at Terrainet ved Regjeringens Dispositioner overalt gives den Anvendelse, hvortil det i det almene Vels Interesse egner sig, ligesom ogsaa Skjøn-hedshensynet kan iagttages; medens man vel, med de sidste Aars Erfaringer for Øie, tør paastaae, at den private Speculation kun har den pecuniaire Fortjeneste for Øie, med Udelukkelse af alle andre, den ikke ligefrem paatvungne Hensyn.«³³

Rigsdagen kunne ikke tilslutte sig de omfattende ekspropriationsplaner og afviste dem i 1860. Sløjfningskommissionen arbejdede dog videre med en lidt anden sammensætning og under medvirken af H.V. Bis-

Magistratens embedsmænd svarede på Krigsministeriets udvalgsbetænkning med et andet forslag, ifølge hvilket »de nuværende Voldes og Graves Terrain ikke bebygges, men omdannes til Have- eller Parkanlæg«, som »ville frembyde et behageligt og tiltrækkende, omtrent midt i Byen beliggende Opholdsted og være af uberegnelig Nytte for Byens Befolkning, dels som Spadseregang, dels derved, at dette ubebyggede Belte, der kan gives en saadan Brede, at en frodig Plantevæxt kan tilveiebringes, saavidt muligt vil raade Bod paa de fra den gamle Byes altfor tætte Bebyggelse hidrørende ugunstige sanitaire Forhold.« Anlægget skulle kun gennembydes en halv snes steder af hensyn til trafikken.³⁶ Man må i denne situation inddrage det økonomiske aspekt, for den tilsyneladende generøsitet fra Magistratens side kan også skyldes, at hele det areal, der var udlagt til park, tilhørte staten.

En komité nedsat af Kunstakademiet gav også sit besyv med i et svar, som blev offentliggjort i *Berlingske Tidende*. Akademiet har givet ikke følt, at dets to repræsentanter i Sløjfningskommissionen er blevet hørt tilstrækkeligt. Komitéen kritiserer Sløjfningskommissionens forslag for ikke at tage tilstrækkelig hensyn til Københavns behov for et parkanlæg, som det var blevet gjort i flere europæiske byer. Komitéen udtaler sig på det bestemteste mod boulevardløsningen, men det anfægtes ikke, at byen har brug for luft. Det er komitéen magtpåliggende at få løst pladsproblemerne for københavnerne men også at tage hensyn til »at overgive vore Efterkommere det Hverv og det Ansvar, at tage Bestemmelse om Anvendelsen af det frie grønne Belte, som nu haves i Voldlinierne.«³⁷ Adjektivet »grøn« forekommer ikke meget i debatten. Det havde åbenbart ingen særlig positiv værdi. Til gengæld er »fri«

meget brugt, men ordet har som nævnt ellers i det store hele kun været knyttet til voldenes sløjfning og ikke deres bevarelse.

Ferdinand Meldahl, der også havde været medlem af Akademiets komité, offentliggjorde en plan, dateret den 8. nov. 1865, der på mange punkter ligner de forslag, som komitéen havde givet, til voldterrænets udnyttelse i *Illustreret Tidende*, den 14. januar 1866, hvori han foreslår voldene og voldgravene i det store hele uberørt og beplantet. Meldahl mener, »den senest af Militairetaten udarbejdede Plan« må »opgives som ubrugelig.« Man kan diskutere, hvorvidt Meldahls forslag var mere »fremsynet« end Sløjfningskommissionens. En åbenlys svaghed ved Meldahls forslag i forhold til kommissionens er de manglende indfaldsveje. De har begge foreslået en forlængelse af Østerbrogade langs Kastellet, men Meldahl mangler Gøttersgades forlængelse og ordentlige adgangsveje fra Frederiksberg. Meldahl havde som de fleste andre forslagsstillere også regnet med at nedrive Nyboder, sløjfe halvdelen af gaderne dér og opføre etagebyggeri, jvf. hans detailplan i *Illustreret Tidende* den 8. januar 1865. 1866 blev Meldahl medlem af Borgerrepræsentationen, hvor sagen jævnligt blev taget op de følgende år med Meldahl som aktiv deltager.³⁸ For lige at runde Meldahls indsats af skal det nævnes, at han i 1884 udgav pjecen *Den nye Plan for Fæstningsterrainets Bebyggelse* imellem Gyldenløvesgade og Kalveboderne, som førte til en revideret plan fra kommunens side, da Meldahl kunne påvise en opmålingsfejl i de oprindelige planer.

I januar 1867 blev spørgsmålet taget op igen i Rigsdagen især på foranledning af den nytiltrådte krigsminister Waldemar Raasløff, og der blev vedtaget en lov om afløsning af de indskrænkninger, der påhvilede grunde-

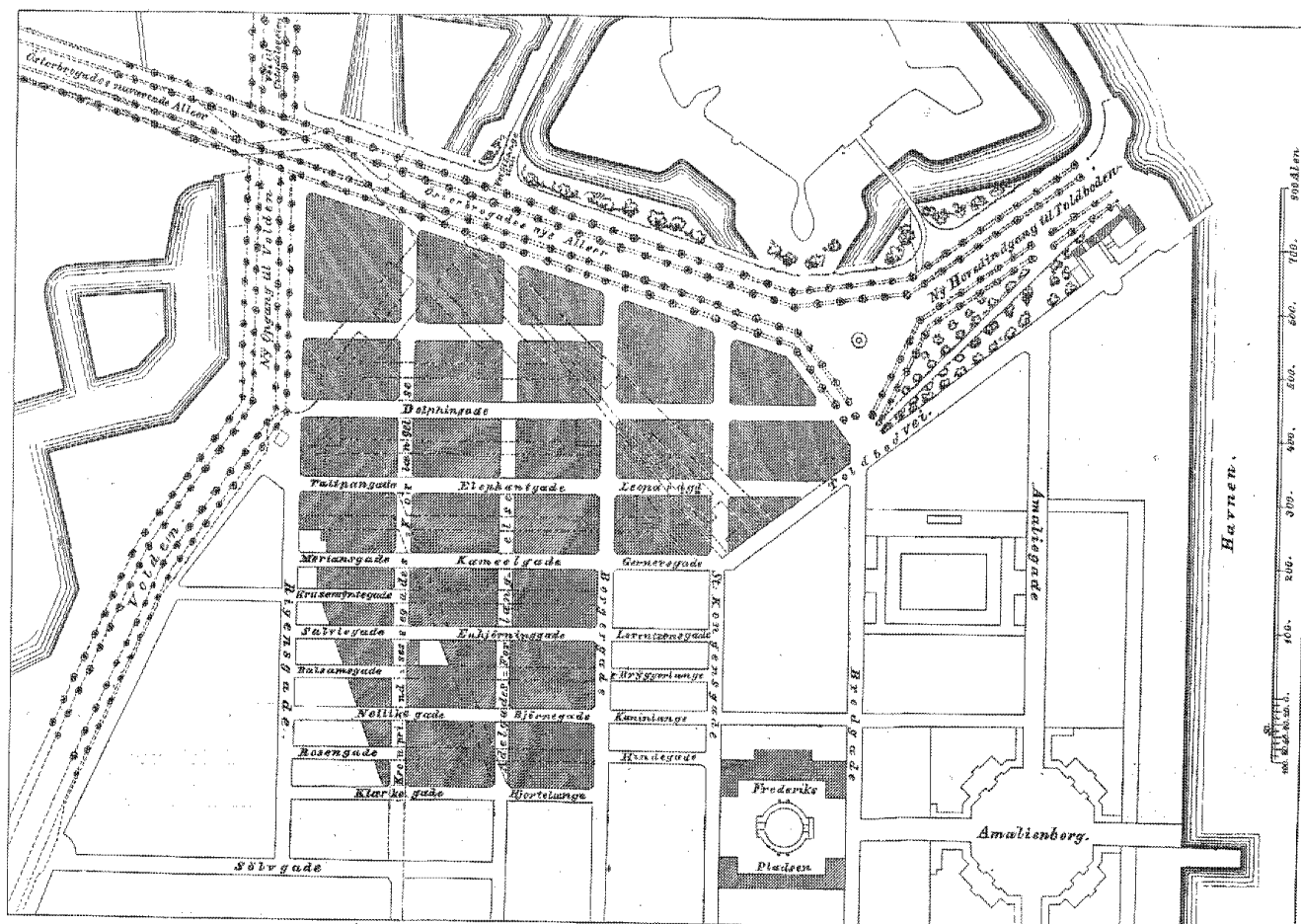


Fig. 6. Ferdinand Meldahls plan til udparcellering af Nyboder gengivet 1865 i Illustreret Tidende.

jerne, og om ekspropriation. Det oprindelige lovudkast rummede en passus, hvorefter staten kunne overdrage arealer vederlagsfrit til kommunen til brug for torve, vej- og haveanlæg. Det blev i motivationen for loven begrundet i hygiejniske forhold.³⁹

Den endelig lov fastsatte, at universitetet fik et areal udstukket til brug for botanisk have og observatorium svarende til den nuværende til afløsning for den gamle botaniske have på Gammelholm, men ellers blev udnyttelsen af terrænet i lovens §5 lagt op til regeringens beslutning: »Den fremtidige Bebyggelse og øvrige Anvendelse af det mellem Fæstningsværkerne og Demarcationsli-

nien paa Sjællands Side beliggende Terrain skal finde Sted efter en af Kongen fastsat Plan, ved hvis Udarbejdelse der er givet Københavns Communalbestyrelse Adgang til at medvirke.« Der er ingen tale om haveanlæg i loven, men til gengæld var der i forhold til udkastet tilføjet en passus om begrænsning af luftforureningen.⁴⁰

I 1869 underskrev kommune og stat en kontrakt, ifølge hvilken kommunen overtog statens jord på voldterrænet. En klausul i kontrakten fastlagde, at mindst 300.000 kvadratalen skulle udlægges til park,⁴¹ men borgerrepræsentation og magistrat kunne rose sig af, at have udlagt det dobbelte areal til



Fig. 7. Nørrevoldgade mellem Frederiksborggade og Ahlefeldtsgade 1910. I forgrunden et pissoir af fransk type. Københavns Bymuseum.

formålet, da de i 1872 indsendte et forslag til kongelig godkendelse og fik den.⁴² Det udvalg, som havde udfærdiget planen, havde Meldahl som medlem, og det er vel ikke mindst hans indflydelse, der sørgede for, at den nuværende Ørstedsparken blev projekteret.⁴³ Hans oprindelige plan for nedrivningen af Nyboder blev dog (heldigvis) ikke til noget.

Spørgsmålet om ekspropriation og den udgift, der påhvilede grundejerne for at få ophævet demarkationsbestemmelserne, var til fortsat debat, som det havde været under

lovens behandlinger i Rigsdagen, men nu forelå det, som man med lidt god vilje kunne kalde den endelige plan.

PARKERNE OG BOULEVARDERNE

Resultatet blev en række af grønne områder omkring Københavns gamle bykerne med Tivoli, der fik lov til at blive liggende, hvor det hele tiden havde ligget siden 1843 med enkelte justeringer, da den nye Rådhusplads og Vestre Boulevard kom til. Ørstedsparken

blev indviet i 1879 og opkaldt efter begge brødrene Ørsted. Botanisk Have blev anlagt i 1871-74 på en del af Østervold, der blev jævnet med jorden til formålet. Det eneste, der står tilbage af volden på Sjællandssiden – bortset fra Kastellet – er Rosenborg Bastion, på hvis top Universitetets observatorium var blevet opført allerede i 1859-61. Østre Anlæg blev påbegyndt i 1871, men er blevet løbende ændret efterhånden som beboelsesejendomme, museer, jernbane og Nyboder Skole har taget bidder af området. Da jernbanen blev ført igennem til Østerport 1912-17 og banegraven blev anlagt, sløjfede man den lille Aborreparken, anlagt i 1886, som lå omtrent hvor H. C. Andersens Boulevard nu passerer Ørstedsparken.

Til og med udbygningen af voldtærænet blev det aldrig et spørgsmål i den offentlige debat, om det er en førsteprioritet at skaffe byen frisk luft, men derimod *hvorledes*: boulevarder eller parker? I Paris og Wien havde man valgt at anlægge boulevarder, i England og Amerika var parkløsningen mest fremtrædende, men i København blev resultatet dels boulevarder dels parkanlæg.

Boulevardernes bredde skyldtes ikke pres fra trafikken, hvilket er tydeligst med Vestre Boulevard (nu H. C. Andersens Boulevard), der o. 1890 var anlagt som et luftbælte vest for den indre by. (En leder i *Dagens Nyheder*, 11. februar 1872 foreslår faktisk en promenadeboulevardring om hele byen.)

Hovedtrafikåren ad Vesterbrogade gik på tværs af boulevarden, der var en promenade uden gennemgående trafik. Den var uden direkte forbindelse til Langebro, der lå i forlængelse af Vestervoldgade. Broen fik først sin nuværende placering i 1903. Boulevarden var i den anden ende afsluttet af Aborreparken indtil dennes sløjfning ca. 1912 og derefter af et grønt anlæg og Kreditforeningen

Danmarks hovedkvarter som point de vue ved den nuværende Jarmers Plads. Først i slutningen af 1950'erne blev boulevarden ført igennem til Gyldenløvesgade i sin fulde bredde og fik dermed sin nuværende funktion som hovedfærdselsåre.⁴⁴ Det var for så vidt et held, at boulevarden lå dér, for ingen havde i 1880'erne mulighed for at forudse privatbilismens udvikling 70 år senere.

Den særlige hygiejniske teori, som fastholdt den friske luft som væsentligste betingelse for sundheden, var baggrunden for de argumenter, der blev mobiliseret til fordel for udlægningen af voldtærænet som parker. Man kunne gå så vidt som til at konkludere, at de, der i dag nyder godt af parkerne og boulevarderne, kan takke en »forkert« teori for at de er blevet til.

FRILUFTSLIV

Den miasmatiske teori tabte terræn hurtigt efter Robert Kochs opdagelse af tuberkelbacillen i 1882 og senere af andre patogene organismer. Den definitive opgivelse af miasmateorien i 1890'erne til fordel for den bakteriologiske teori betød en de facto tilbagevenden til tidligere tiders contagionistiske teorier. Robert Koch havde opdaget, at koler ikke opstod som et resultat af dårlig luft men på grund af en bacille, der blev overført ved berøring og gennem vand, og den offentlige hygiejne koncentrerede sig derefter meget mere om vask af hænder og krop og om vandforsyning og kloakering. Den friske luft blev et sekundært mål for medicinen.

Det betyder dog ikke, at parkerne ikke ville være blevet til noget, hvis voldtærænet først var blevet sløjfet senere, for selvom miasmateorien blev opgivet, fastholdt man i den brede offentlighed, at parkerne af hygi-

ejniske hensyn skulle sørge for at skaffe byen luft, og den rene og friske luft forblev af afgørende betydning for byplanlæggere og for byens borgere. Ingeniør Johannes Rump mente i 1889, at brede gader var godt for borgernes nervehelse, fordi »en bred Gade er i Stand til at forsyne de omboende med friske Luft og bedre Lys.« Rump lægger vægt på nervehelsen, fordi han som sin samtid var stærkt optaget af nervøsitet og nervesvækkelse, der blev anset for at være en udbredt lidelse i samtiden.⁴⁵

Lungemetaforen overlevede miasmeteorien og forblev et stærkt argument for anlæggelsen af parker. I et stort causerende værk om København fra 1907 hedder det: »Inde i selve Byen anlægges der Parker, der skal tjene dens voksende Legeme som Lunger.« Forfatteren mener at den friske luft er en »Livsfornødenhed, som Enhver, i alle Kaar og i alle Aldre, kan faa tilfredsstillet.«⁴⁶

Luften var også et centralt element i diskussionen om udnyttelsen af Kastellet efter en forventet rømning. Bortset fra Grønningsen, der skar en bid af Kastelsvolden ind mod byen, forblev Kastellet under militærets forvaltning, men der blev til stadighed fremlagt planer om at omdanne området til park og/eller beboelse. I 1898 dannedes en »Komité til Bevarelse af Kastelsterrainet som Park«. Komitéen argumenterer fortsat med parkernes hygiejniske betydning med henblik på at »gøre Kjøbenhavn til en sund og luftig By.«⁴⁷ Sundhed og hygiejne er kommet for at blive, men der er sket en lille forskydning fra 1850 til 1900 i idealerne – en glidning fra luft til *friluft*. Den ved idræt og sunde friluftsaktiviteter disciplinerede krop var blevet et centralt element af skabelsen af det moderne samfund.

I omtalen af voldterrænet havde der været megen tale om at opretholde københavner-

nes mulighed for spadsereture på volden, men den tanke ligger et stykke fra den friluftsideoologi, der lå bag komitéens plan for Kastellet, hvori det indgår som den vigtigste del af intentionen, at der skal skaffes udendørs og indendørs faciliteter til tennis, cricket, fodbold og gymnastik, fordi »den fornuftig drevne Sport er til stor Gavn for Ungdommens saavel legemlige som sjælelige Udvikling.«⁴⁸ Man bemærker i øvrigt, at der er tale om engelske sportsgrene og ikke den idræt, der var blevet almindelig blandt den hjemlige landboudom.

De planer for Kastellet blev som bekendt aldrig til noget, men de samme argumenter blev bragt frem, da kommunen fik rådighed over Blegdammen og Østerfælled. Overdragelsen skete i 1893, men allerede i 1890 havde det Pædagogiske Selskab ansøgt om tilladelse til at benytte arealet til idrætsaktiviteter, og tilsvarende ansøgninger var i 1900 kommet fra Dansk Idrætsforbund, Dansk Bold-Union og Legepladsforeningen.⁴⁹ Kommunen var fra begyndelsen indstillet på ikke at lade området bebygge fuldstændigt, fordi cykler og sporvogne havde lettet transporten fra forstæderne – dvs. brokvartererne – og overflødiggjort kravet om, at beboelseskvarterer skulle ligge så tæt på den indre by som muligt, og fordi byen i sammenligning med andre storbyer – og her henviste H. C. V. Møller under forhandlingerne i Borgerrepræsentationen den 3. okt. 1904 eksplicit til Amerika – havde relativt få grønne områder.

Socialdemokraten, borgmester Jens Jensen udpegede ved samme lejlighed Kongens Have og Kongens Nytorv som en slags byens lunger, men spurgte retorisk, om København var »tilstrækkelig forsynet med Friluftspladser« og om der var »en saadan Adgang til at leve et Friluftsliv, som det i stigende Grad er nødvendigt at skaffe til Veje i store Byer?«⁵⁰

Hans svar var nej. Resultatet blev da også anlæggelsen af Københavns Idrætspark, der i vid udstrækning tilgodeså de ændrede behov for et friluftsliv. Samme borgmester Jensen lagde siden navn til den slyngede promenadevej, der løber gennem Fælledparken.

Metaforen »byens lunger« om byens parker havde sin klare forankring i den miasmatiske teori og den eksperimentelle hygiejne, der udnævnte den skidne lugt til at være den største risiko for bymennesket. Metaforen var blevet brugt om Londons parker og herfra blev den inddraget i den danske debat. Ganske vist blev det diskuteret, om det var parkerne eller det velplanlagte gadenet, der skulle tjene som byens lunger, men det stod ikke til diskussion, hvorvidt byen overhovedet havde brug for åndedrætsorganer. Metaforen gav klart udtryk for den hygiejniske og livgivende funktion, som parkerne havde i kraft af deres evne til at forny luften. Da den miasmatiske teori måtte opgives til fordel for den bakteriologiske, blev metaforen »tom« i den forstand, at den sammen med teorien om det ildelugtende som sundhedsfarlig

mistede sin videnskabelige begrundelse. Det betød dog ikke at lugten blev betydningsløs i den daglige omgang. Det ildelugtende blev identificeret med det anstødelige og det farlige, og sådan er det for så vidt stadig. Det blev en skam at lugte, for det er kun de fattige og de udstødte, der lugter. Det sociale spørgsmål er ikke kun etisk, det er et spørgsmål om næse, som sociologen Georg Simmel så rammende formulerede det.⁵¹

Vi kan altså stadig glæde os over de grønne anlæg og deres friske luft, uanset begrundelsen for deres tilblivelse. Københavns parker er ifølge Københavns Kommune i dag »grønne oaser, der giver borgerne mulighed for fred, lys og luft. Der er ingen tvivl om, at adgangen til rekreative grønne områder har en positiv indflydelse på både krop og sjæl. Foruden det rekreative element udgør de grønne områder nogle væsentlige åndehuller, der er friholdt for trafik og andre forurenende aktiviteter. [...] parkerne vurderes ikke at have en rensende effekt på luften i væsentlig grad.«⁵²

NOTER

- 1 Som fx. hos Erik Wassard, *København før og nu – og aldrig*, bd. 10, Nørrevold, Østervold og Kastellet, Kbh. 1990, s. 19.
- 2 Det seneste værk om dette spørgsmål er Hanne Lindegaards ph.d.-afhandling *Ud af Røret – Planer, processer og paradokser omkring det Københavnske kloaksystem 1840-2001*, DTU 2001.
- 3 Alfons Labisch, *Homo Hygienicus*, Frankfurt 1992, s. 116ff.
- 4 Alfons Labisch, »Experimentelle Hygiene, Bakteriologie, soziale Hygiene« i Reulecke &

Rüdenhausen (Hrsg.) *Stadt und Gesundheit*, Stuttgart 1991.

- 5 Hyldtoft, »Stank, kulrøg og epidemier. Industri og miljø i Danmark i 1800-årene« i Lars J. Lundgren (red.) *Människan och miljön*, Umeå, s. 117.
- 6 Schmidt og Kristensen, *Lys, luft og renlighed*, s. 41-42. Se også Lindegaard 2001, s. 112ff.
- 7 Richard J. Evans: *Death in Hamburg*, Oxford 1987, s. 494.
- 8 Anthony S. Wohl: *Endangered Lives*, Harvard 1983, s. 213.

- 9 Tilladelse fra kultusminister Madvig af 29. april 1851 i kommissionens arkiv i Københavns Stadsarkiv.
- 10 *Anhang til Rigsdagstidende*. Lovforslag. 7de Session 1855, sp. 625.
- 11 *Hygiejniske Meddelelser*, Ny rk., 2. bd., 1. hft. Kjbh. 1877-78.
- 12 *Hygiejniske Meddelelser*, 2. bd., 1. hft., 1858-59.
- 13 Om lugtesansens historie se først og fremmest: Alain Corbin, *The Foul and the Fragrant – odor and the french social imagination*, Cambridge Mass., 1986.
- 14 Troels Troels-Lund *Dagligt Liv i Norden*, Kbh. 1929-31. 5. Udg. v. Knud Fabricius, bd. I, 4. bog, s. 121f. Se også Karin Lützen »Kroppen og dens naturlige afsondringer. Om lugten i København i 1800-tallet«, T. M. Kristensen og S. E. Larsen (red.) *Mennesket og naturen*, Odense 1995.
- 15 Jens Engberg, *Det heles vel*, Kbh. 1999, s. 46. Se min anmeldelse i *Fortid og Nutid*, 2000, 3. hft., s. 247-48. Om industriens forurening se: Franz-Joseph Brüggemeier, »*Stadtluft – Luftverschmutzung und Luftreinhaltung in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*« i Reulecke & Rüdenhausen (Hrsg.) *Stadt und Gesundheit*, Stuttgart 1991 og Anthony S. Wohl, *Endangered Lives*, Harvard 1983, s. 205-232 samt Ole Hyldtoft, »*Stank, kulrøg og epidemier.*« 1991.
- 16 Hans Peter Hilden, Skrald, Storby og Miljø, Kbh. 1973, s. 11.
- 17 Hazel Conway, *People's Parks*, Cambridge 1991, s. 63 og 228-234.
- 18 Orvar Löfgren »Parkvandring« i K. Hastrup (red.) *Den nordiske verden*, Kbh. 1992, s. 140.
- 19 J. F. Møller, »Blod og arv – legemet som billede på samfundet i det 19. årh.« *Den jyske historiker*, nr. 90, dec. 2000.
- 20 I betænkning af dr.med Schleisner, 22. nov. 1852, *Borgerrepræsentationens Forhandlinger*, Bd. XIV, 1853-54, s. 33. Se også *Fædrelandet*, 2. sep. 1842, *Fædrelandet*, 20 juni 1854 og Tim Knudsen, *Storbyen støbes*, Kbh. 1988, s. 50.
- 21 Tak til professorerne Anthony S. Wohl, Vassar College og Dale Porter, West Michigan Univ., Simon Pugh og især Dr. Hazel Conway, London, for værdifulde henvisninger mht. lunge-metaforens ophav.
- 22 *Blackwood's Edinburgh Magazine*, august 1839, s. 213.
- 23 *Blackwood's Edinburgh Magazine* marts 1842, s. 380-1.
- 24 *Rigsdagstidende*, Folketingets ordentlige Samling 1866-67, 1.bd., sp. 1986.
- 25 *Fædrelandet*, 17. juli 1852.
- 26 *Fædrelandet*, 25. og 26. juli 1845, 1. maj & 4., 5., 6. juni 1846. Se endvidere *Dansk Folkeblad* den 4. nov. 1842.
- 27 Villads Christensen: *København i Kristian den Ottendes og Frederik den Syvendes Tid*, Kbh. 1912, s. 98ff, og s. 526.
- 28 Lindegaard 2001, s. 116ff.
- 29 J. Wilkens, *Motiveret Forslag til en Udvidelse af Kjøbenhavn indtil Ferskvandsøerne*, Kbh. 1854.
- 30 Emil Hornemann, »Om folkerige Byers Udvidelse nærmest med Hensyn til Kjøbenhavn« *Hygiejniske Meddelelser*, 2. bd., 2. hft., 1858-59, s. 95-6. En appelskorsten er en skorsten, der samler røgen fra flere skorstene, somme tider med eget ildsted for at befordre trækket. Se også sammes »Nogle Bemærkninger i Anledning af Planen til en Udvidelse af Kjøbenhavn« *Hyg. Medd.*, 2. bd., 1. hft. 1858-9. Wilkens svarer Hornemann i *Fædrelandet* den 5. nov. 1858.
- 31 C. Seidelin, *Kjøbenhavns Udvidelse indtil Ferskvandssøerne*, Kjbh. 1858.
- 32 Betænkning fra den angaaende Sløifning af Kjøbenhavns Fæstningsværker paa Sjælland m.v. den 8de September 1858 nedsatte Commission om Expropriation af de paa bemeldte Fæstningsværker og mellem disse og Demarcationslinien liggende Eiendomme afgiven den 30de October 1858

- 33 Betænkning etc., 1858, s. 9 og 11.
- 34 Plan til Bebyggelse af Terrainet mellem Københavns Demarcationslinie og den indre By, efter Fæstningsvoldenes Sløifning med Forklaring og Skitser af Gadeprofiler. Udarbejdet ved den af Krigsministeriet den 8de September 1858 nedsatte Commission, Kbh. 1865.
- 35 Helga Stemmann: *Ferdinand Meldahl og hans Venner*, 3. bd., Kbh. 1929, s. 180, 4 bd., Kbh. 1930, s. 20, Wassard, Nørrevold etc., 1990, s. 18ff, eller Hans Helge Madsen, *Meldahls Rædselsprogram*, Kbh. 1983, s. 95.
- 36 Borgerrepræsentationens Forhandlinger, 1866-7, s. 125-141 + kortbilag.
- 37 *Berlingske Tidende* 11. nov. 1865. (Ikke som anført hos flere den 16. nov.)
- 38 *Borgerrepræsentationens Forhandlinger*, 1869-70, s. 37 og 166ff.
- 39 Tillæg A til *Rigsdagstidende* for den ordentlige Samling 1866-67, sp. 1390 og 1400.
- 40 Tillæg A til *Rigsdagstidende* for den ordentlige Samling 1866-67, sp. 3052ff.
- 41 *Borgerrepræsentationens Forhandlinger*, 1869-70, s. 188.
- 42 *Borgerrepræsentationens Forhandlinger* 1872-73, s. 67 og 74-75.
- 43 Lithograferet Bebyggelsesplan for Københavns Fæstningsterrain, i det Kongelige Bibliotek, C 1631 40.
- 44 Sml. Steffen Elmer Jørgensens *Fra chaussé til motorvej – Det overordnede danske vejnets udvikling fra 1761*, Odense 2001, s. 184ff.
- 45) J. Rump, »Københavns ny Byggelov«, *Tilskueren* 1889. Se J. F. Møller »Nervøsitetens tidsalder« i Klaus P. Mortensen (red.) *Uden for murene*, Kbh. 2002.
- 46 A. Gnudtzmann og Helmer Lind, *Stor-København - Skildringer og Billeder af Byen og dens Liv i vore Dage*, Kbh. 1907, bd. 1, s. 74-75.
- 47 Kastelsplanen udgivet af Komiteen til Bevarelse af Kastelsterrainet som Park, Kbh. 1901, s. 5.
- 48 Kastelsplanen etc., s. 6.
- 49 *Borgerrepræsentationens Forhandlinger*, 1904-5, s. 863.
- 50 *Borgerrepræsentationens Forhandlinger*, 1904-5, s. 850. Se også s. 852. Cf. Tim Knudsen, *Storbyen støbes*, 1988, s. 156f.
- 51 G. Simmel, *Soziologie*, Leipzig 1908, s. 657.
- 52 Tak til Bo Larsen og Pia Nielsen, Københavns Kommunes Miljøforvaltning for deres venlige brev af 10. april 2000, j. nr. 1360-342101.

Jes Fabricius Møller, f. 1966, cand. mag. i historie og filosofi, højskolelærer 1995-1999. Har skrevet »På sejrens vej« om Skolesamvirket Tvind, 1999. Ph.d.studerende fra 1999 ved Institut for Historie, Københavns Universitet. Nærværende afhandling er et kapitel af ph.d.-afhandlingen med arbejdstitel »Biologismer – videnskab og samfund i Danmark 1850-1930«. Andre dele er bragt i *Historisk Tidsskrift*, 2000, *Den jyske Historiker*, nr. 90, 2000, *Arbejderhistorie* nr. 1, 2002 og »Mentalitet og Historie« i *Festskrift til Alex Wittendorff*, 2002.

FORMAD OG FEBERDIÆT

Kosten på københavns kommunehospital i 1860'erne og 1870'erne

Af Jeanne Christensen, Erik Dauv-Pedersen og Henrik Permin

Da klokken slog 12 lørdag den 19. september 1863 blev der på Kommunehospitalet i København formodentligt serveret middagsmad for den 3-årige patient Julius Adolph Mortensen. Kommunehospitalet åbnede officielt på denne dag, og Julius var blandt de første patienter, som blev registreret som indlagte.¹ Patienter, som ønskede at blive indlagt, kunne selv henvende sig til hospitalet, og det skulle ske mellem kl. 11 og 12. De fleste kunne derfor nå at få middagsmaden med. Julius blev indlagt med en byld i den ene kind, men han havde sikkert alligevel spist godt, for senere samme dag blev der i hans journal noteret »Appetitten ret god«.²

Julius var sandsynligvis indlagt på hospitalet i det, som blev kaldt »almindelig pleje«. Kommunehospitalet var ved sin åbning et betalingshospital, og alle patienter måtte i princippet betale for indlæggelsen. Var man bosiddende i København, var den billigste takst for indlæggelsen 3 mark 8 skilling (1 kr. 17 øre) om dagen. Denne betaling dækkede indlæggelse på en af fællestuerne (10-sengstuer) i almindelig pleje. Betegnelsen pleje dækkede blandt andet over, hvilken kost patienten fik tildelt. På hospitalet fandtes to former for pleje: almindelig pleje og bedste pleje. Havde man råd til at ligge i bedste pleje, kostede det 8 mark (2 kr. 67 øre) om dagen, men så fik man også eneværelse.³ Hospita-

lets billigste takst på 3 mark 8 skilling svarede til den dagløn, hospitalet udbetalte til en mandfolkevagt (mandlig plejer). En indlæggelse kunne derfor blive meget bekostelig for såvel patienten som dennes familie.

Baggrunden, for at København fik et nyt hospital, var bl.a. koleraepidemien i 1853. Selv om dødeligheden dengang var langt større blandt patienter, som blev behandlet i hospitalsregi end i hjemmet, blev epidemien brugt som et af hovedargumenterne for en udvidelse af hospitalskapaciteten i København. Kommunehospitalet blev anlagt uden for byen, og dette hospital var blandt de største bygningsværker, som fandtes i datidens København. Bygningen svarede i størrelse til kongeslottet, Christiansborg. Hospitalet er bygget efter princippet med længdekorridorer og alle sygeværelser vender mod syd (solsiden), mens korridorerne vender mod nord. Der blev indrettet 4 afdelinger, en kirurgisk, en afdeling for hud- og kønssygdomme samt to medicinske afdelinger med i alt 800 senge.

På Kommunehospitalet blev der serveret 5 måltider dagligt: Morgenmad, formiddagsmad, middagsmad, eftermiddagsmad og aftensmad (Se Tabel 1, s. 136). Hospitalets første spisereglement fra 1863 synes ikke bevaret, men i de forskellige instrukser for medarbejdere på hospitalet findes omtale af mål-